

مقدمه

بر رساله عشق ابو علی سینا

بقلم آقای سید محمد مشکوة

استاد دانشگاه

۳

- ۵ - « کتاب المحب والمحبوب »
تصنيف السرى بن احمد السرى الرفاء
الموصلى (متوفى بسال ۳۶۲) ۱
- ۶ - كتاب الشوق والفرار تصنيّف
ابومنصور محمد بن سهل بن المرزبان
لكرخى ۲

۷ - « طوق الحمامة » در ماهيت
و علامات محبت كه سى باب است
از تصنيف ابن حزم معروف (۳۸۴ -
۴۵۶) صاحب كتاب الفصل - واين
كتاب در ليدن بسال ۱۹۱۴ م در
يكصد و شصت صفحه باضافه مقدمه
بزبان فرانسه بچاپ رسیده است ۳

- ۸ - « بلغة الاشفاق في ذكرايام العشاق » جزويست لطيف كه مدت عاشقان
را در عشق ياد كرده از تصنيف ابن رشيق (القيروانى ظاهراً) (۳۹۰-۴۶۳) ۴
- ۹ - « لوامع انوار القلوب في جميع اسرار المحبوب » في معنى المحبة عند الاصوليين
و حدودها على السنة المحققين - تصنيف القاضي ابى المعالى عزيزى بن عبد الملك الجبلى المعروف
بشيدلة الفقيه الشافعى (متوفى بسال ۴۹۴) كه نسخه اول آن در كتابخانه خديويه
مصر موجود است ۵.
- ۱۰ - « مصارع العشاق » تاليف ابى محمد جعفر بن احمد السراج (۴۱۹) -

۱ - نگاه كنيد بمعجم الادباء ج : ۴ - ص ۲۲۶ - ۲۲۸ - و يتيمة الدهر -
و غيرهما

۲ - رجوع كنيد به « الفهرست » ص ۱۹۷

۳ - معجم المطبوعات ج : ۱ - ۸۵ - ۸۶

۱ - اين كتاب را صاحب تزيين الاسواق ديده بوده، و (درس ۷۶) از آن نقل
كرده است ، ولى در كشف الظنون و معجم الادباء و ابن خلكان و بغية الوعاة نام و
نشانی از آن يافته نشد و مقدمه (كتاب المده) كه شرح حال مفصل وى و در بر
داود نديده ام .

۱ - كشف الظنون ج : ۲ ص ۳۶۵ - فهرسة الكتبخانة الخديويه - ج :

۱۹-۲۰۹ .

۵۰۰) که یکی از مآخذ دیوان الصبابة است، و سه بار در مصر بچاپ رسیده
۱۱ - «غایة اللذات فی شرح الهوی» لفخرالدین ابی الحسن علی بن مدمش التركي

(متوفی سنة ۶۲۶) ۲

۱۲ - « اخبار المشتاق الی اخبار العشاق » تصنیف محب الدین محمد بن محمود بن

النجار البغدادی (۵۷۸-۶۴۳) ۳

۱۳ - « روضة المحبین و نزهة البساطین » تصنیف ابن قیم الجوزیه (۶۹۱-۷۵۱)

که بیست و نه باب است، همه در مباحث محبت و نگارنده خود از نسخه آن اطلاعی
ندارم، ولی از مآخذ کتاب دیوان الصبابة است.

۱۴ - « الواضح المبین فی من مات من المحبین » تصنیف علاء الدین مغلطای

(متوفی بسال ۷۶۲) که عربی و از مآخذ دیوان الصبابة است

۱۵ - « الحسن الصریح فی مائة ملیح » از کتابهایی که در عشق مجازی است

تصنیف الادیب صلاح الدین خلیل بن ایبک الصفدی (۶۹۶-۷۶۴) مصنف در آغاز کتاب

آورده که وی بر کتابهایی که در وصف غلمان ساخته شده از تصنیف ابو منصور

تعالی و سعد الدین محمد بن عربی و محیی الدین بن قرناص و محیی الدین محمد بن تمیم

الاسعدی و شمس الدین محمد بن المغیف التلمسانی و سیف الدین بن قزل المشد و بدر الدین

بن یوسف بن لؤلؤ الذهبی و شهاب الدین بن محاسن الشواء و کسانی که بر طریقۀ اینها

رفته اند مطلع شده و با اینکه شماره این قبیل کتب بسیار بوده وی هم را مختصر

یافته است، پس این کتاب را در وصف یکصد غلام فراهم ساخته و پس از بانجام

رسیدن هفت نام دیگر افزوده است، نسخه اصل این کتاب بخط نسخ بقلم مصنف در

کتابخانه دار الکتب المصریه موجود است ۵ و کتابت نسخه بسال ۷۳۸ بیابان رسیده

و در سال ۷۴۵ قرائت شده است ۶.

۱۶- « دیوان الصبابة » تصنیف شهاب الدین احمد بن یحیی المعروف

ببحث و انتقاد

بابن امی حجلة (۷۲۵-۷۷۶) از کتابهای سودمند عربی است

که از آیات قرآن کریم و اخبار باب نکاح و کلمات

اطبا و فلاسفه و عرفا و داستانهای لطیف عاشقانه فراهم شده قریب دوهزار و سیصد و

۱ - معجم المطبوعات ج : ۲ - ۱۰۱۷ - و نیز نگاه کنید باین خلکان - و

بغیة الوعاة - و غیرهما

۲ - کشف الظنون ج : ۲ - ۱۴۸

۳ - معجم الادباء ج : ۷ ص ۱۰۳ - ۱۰۴ کشف الظنون - ج : ۱ ص ۶۳

۴ - نگاه کنید بکشف الظنون ج : ۱ ص ۵۷۸

۵ - نگاه کنید بکشف الظنون - و بدیوان الصبابة

۶ - رجوع کنید : بفرستۀ دارالکتب المصریه ج : ۳ ص ۸۵

شصت و چهار بیت اشعار از تراوش دماغ عشاق در بر دارد و گرچه قریب هفتصد و نوزده بیت شعر هاگوبنده آن از کتاب بدست نمی آید ولی نزدیک دویست و چهل چهار بیت نمونه قریحه مصنف است و دویست و هشتاد و سه نفر قائلین بقیه (که قریب یکهزار و چهار صد و یک بیت است) بنام و نشان در کتاب پیدا میشوند. برخی داستانه و شعرهای تازی دلفریب که کشکول شیخ را در انجمن عاشقان ارج و بهائی بخشیده است، از این کتاب برچیده شده است، از قبیل تعریفهای عشق (درص ۱۰) و قصه پسر بهرام کور (ص ۱۱) و قصه جاحظ (ص ۳۰) و قصه (ص ۴۷۰) و غیرها و بسیاری از شعرهای مهیج تازی

دیوان الصبابة کتابی خوش عبارت و ادیبانه است از کتاب منازل الاحباب تصنیف شهاب الدین محمود الحلبي الحنبلي (۶۴۴-۷۲۵) و طوق الحمامة و «کتاب امتزاج النفوس» و بقول حاجی خلیفه «امتزاج الارواح» تصنیف ابو عبدالله محمد التمیمی العکیم و «روضة العشاق» ۲ و «روضة القلوب» که هر دو از مصنفات ابوالقاسم محمد بن عبدالرحمن الشیرازی (حی در سال ۵۶۵) ۳ است مصنف استفاده کرده و گفتارهای دیوان الصبابة (جز چند جمله منقول از عرفا) از سرحد عشق مجازی (حیوانی و نفسانی) نمی گذرد - ولی اگر مؤلف از آوردن بیست سی بیت شرم آور (مخصوصا چند بیتی که از خود اوست) خود داری می کردم حسن بود

تحقیق در احوال کتاب المناظرات الخمسة
۱۷ - «المناظرات الخمسة» مصنف در این کتاب عقل را شیخی فرض کرده فرماندار مملکت انسانی که اعوانی دارد از قبیل: خیال و وهم و قوت نظری و عشق را بادشاهی

۱ - متاسفانه گویا از این مأخذ نیز همچون بسیاری از مأخذ دیگر در چاپ نجم الدوله استفاده نشده است و این چاپ کشکول خالی از غلط نیست چه اگر احیانا بمنابعی رجوع کرده اند اصل را از دست داده بدان تبدیل نموده اند چنانکه در حاشیه صفحه ۲۸۹ مصحح گوید: «تمام تواریخ را از روی ابن خلکان و غیره تصحیح نموده ایم» در صورتی که چه بسا همان نسخ کشکول پیش از تغییر دادن درست بوده است. ولی با این معایب درست ترین و کامل ترین چاپ کشکول همان چاپ نجم الدوله است.

۲ - مسلما این غیر از کتاب «روضة العشاق و نزهة المشتاق» (مؤلف سال ۹۹۴ که صاحب کشف الظنون دیده بوده است.

۳ - دیوان الصبابة ص ۲۱۶ - و غیرها - و ظاهرا این همانست که بنام «الشیرازی عبدالرحمن» در معجم المطبوعات آمده است چه در باره او گوید «نغم فی حلب سنة ۵۶۵»

قهرمان بنداشته که نخست یاران او یعنی نغمه - و کلام و الهام - و حسن باصحاب عقل مناظره می کنند و پس از مغلوبیت و تسلیم شدن عقل و یارانش شیخ عقل جاه و منزلت پیدا می کند پس از آن یاران عقل باوی بمنظره می پردازند سر انجام مناظره میان عشق - و عقل - عاشق و معشوق آغاز میشود، تا آنکه سلطان عشق ظاهر میگردد، و احکام عاشق و معشوق برچیده میشود.

این کتاب تقریباً یکهزار و هفتصد بیت است، و سه نسخه از آن سراغ دارم، یکی بنزد نگارنده، دیگری در کتابخانه مجلس شورای ملی - در مجموعه سه رساله ضبط است که برقم موقتی ۱۲۳۱ شناخته می شود، و سومی در کتابخانه خدیوی مصر ۲ مصنف کتاب فعلاً شناخته نشد ولی از مطالعه آن بدست می آید اورا کتابی دیگر است که «تمهید» نام دارد و در آنجا تطبیق بین العالمین (عالم صغیر و عالم کبیر) را شرح داده است ۳

و بار از آخر نسخه کتابخانه مجلس دانسته می شود که مصنف کتاب را در سال هشتصد و هشت بیابان رسانیده است ۴

آغاز: «الحمد لله الذی رتب نظام برية العالم بخلافة آدم» انجام « و مناظرات سیادت امکانی از مناطق ظهور بمکان اختفا خرامد»
بهر حال تشریح بس لطیف است آمیخته بنظم و ادبیت بر آن غالب است.

۱ - نسخه که بتصرف نگارنده است بخط نسخ کتابت شده در آخر تاریخ دارد ولی در پشت کتاب بخط مرحوم مجلسی دوم نوشته است « لمحمد باقر بن محمد تقی » و از این جمله مستفاد میشود که کتابت نسخه بروفات مرحوم مجلسی قده (سال ۱۱۱۱) مقدم است در عنوان نسخه نگارنده نوشته است « کتاب گلشن خیال واعظ قزوینی » و مسلماً مراد صاحب ابواب الجنان (که شرح مختصر در روضات الجنات است) نبی باشد چه زمان از موخر است، ولی کلمه « گلشن » در آخر کتاب هم تکرار شده شاید نام حقیقی کتاب باشد چه عنوان فوق نه از مطالعه این نسخه بدست آمد و نه از نسخه کتابخانه مجلس بلکه از کشف الظنون اقتباس شد و بسا کتابخانه خدیوی هم بی عنوان بوده و نویسنده فهرست از کشف الظنون تقلید کرده است علی الخصوص که در کتاب غیر از مناظرات هم مطالب بسیار است و مناظرات هم بیش از پنج است

۲ - فهرسة الكتب الفارسية الموجودة بالکتابخانه الخدیویه طبع مصر ۱۳۰۶ ص ۵۳۳.
۳ - در اواخر ثلث اول کتاب در فصلی که عنوانش اینست « فرستادن عقل

قوت نظری را بصوب سلطان عشق »

۴ - تم فی آخر المحرم سنة ۸۰۸ کتبه مرتضی بن محمد الحسینی فی ۱۰۴۸
(نسخه مجلس شورای ملی)

۱۸ - «انيس العشاق» تالیف المولی حسن افندی بن محمد الرامی الملقب بالشرف که آنرا برای ابوالفتح اویس بهادر در ۱۹ باب تصنیف کرده و همه ابواب را در اوصاف محبوب و اعضای او مرتب ساخته در شوال سال ۸۲۶ از برداختن کتاب فارغ شده است يك نسخه از این کتاب در کتابخانه خدیوی مصر موجود است آغاز: «حمد و ثنای خالقیرا عمت کلمته» ۱

۱۹ - «انيس العاشقین» - نظم فارسی از سید قاسم انوار (متوفی بسال ۷۷۳) ۲

۲۰ «صفات العاشق فی العشق» نظم هلالی جغتائی آغاز: «خداوندا دری از غیب بگشای» نسخه خطی عالی از این کتاب در ۴۲ ورق ۱۲ سطری در کتابخانه خدیوی مصر موجود است - که در تاریخ ۹۲۹ کتابت شده ۳

۲۱ «مجالس العشاق» تالیف کمال الدین سلطان حسین باقرا (متوفی بسال ۹۱۱) ۴ کتابت فارسی هفتاد و هفت مجلس است مشتمل بر نظم و نثر و در شرح حال عشاق دانشمندان است مخصوصاً عرفا که همه دعوی عشق حقیقی می کنند از این کتاب نسخه نفیسی در کتابخانه مدرسه عالی سپهسالار بشماره ۲۷۱۵ موجود است

۲۲ - «تزیین الاسواق بتفصیل اشواق العشاق» (مؤلف میان

تحقیق مقام

سال ۹۷۱-۹۷۲) ۵ تصنیف الشیخ داود الانطاکی الضریر (متوفی

تزیین الاسواق

بسال ۱۰۰۸) صاحب کتاب «التذکرة الطیبه معروف، تزیین -

الاسواق اختصار است از کتاب اسواق الاشواق تالیف ابوالحسن ابراهیم بن حسن بن عمر الرباط البقاعی ولی مصنف بهمین اختصار اکتفا نموده از کتاب «عجیب الاتفاق فی تطابق احوال العشاق» تصنیف «الفریابی» و «تسریح النواظر» و «نزهة النفوس» و دیوان الصبابة و غیرها فوائد بسیار برآت افزوده و بسیاری از اشعار ابن فارض

۱ - رجوع کنید بکشف الظنون ج: ۱ ص ۱۶۹ فهرسة الكتب الفارسية الموجودة

بالکتابخانه الخدیویه ص ۵۳۳.

۲ - کشف الظنون

۳ - فهرسة الكتب الفارسية ص ۴۶۶

۴ - کشف الظنون ج: ۲ ص ۳۷۸

۵ - انی خلوت بنفسی لیه و كانت لیلة الجمعة سادس رجب... من سنة ۹۷۱ (تزیین الاسواق

چاپ مصر ۱۳۵۰ ص ۱۹) وافق بختامه یوم الاربعاء خامس عشر شوال من شهر سنة

۹۷۲ (کتاب ایضاً ص ۲۵۵)

۶ - ظاهراً این همانست که بنام «البقاعی» ابراهیم (۸۰۹-۸۸۵) برهان الدین

ابو اسحق ابراهیم بن عمر بن حسن الرباط البقاعی در معجم المطبوعات (ج: ۱ ص ۵۷۴-۵۷۴)

آمده است

معروف را ایراد ، و توضیح نموده ، این کتاب قریب چهار هزار بیت شعر عشق در بردارد . و کتابی مسوط و مرغوب است ، و در مصر چهار بار بچاپ رسیده ، پر است از سخنان بزوکان از فلاسفه و عرفا و اطباء و غیرهم عالی‌الخصوص ادبا و چون در کتاب شواهد بسیاری بر روش عشق در همه موجودات از جن و انس و موالید ثلاث و غیرها ایراد شده ، باما نحن فیه بیش از کتابهای ادبی دیگر مناسبت دارد ، ولی ظاهراً مصنف رساله حاضر را ندیده بوده و از پیوند راههای برهانی باوردن برخی شواهد و تمثیلات بسنده کرده است ، و اگر کسی شواهد تزیین‌الاسواق را با سخنان ابن سینا در رساله حاضر و گفتارهای صدرالمطالین در اینباب گرد می آورد کتابی بس سودمند ساخته بود .

۲۳ - « کتاب فی‌الحب و المحبة » آغاز : « الحمد لمن سلسل سلسبیل دموع المحبیین » - این کتاب ده باب است همه در محبت - و عشق ، مولفش معلوم نیست و نسخه خطی آن که در سال ۱۰۱۵ کتابت شده در کتابخانه دارالکتب المصریه موجود است . این بود فهرست برخی کتابها که در عشق تصنیف شده است ولی :

شرح غم عشق را بیانی دگر است
افسانه عشق را زبانی دگر است
اما حکما و عرفا از دیگران بگفتار در عشق سزاوارترند و گفتگو در حقیقت عشق مخصوص این دو طایفه است .
هر که سردر قدم مردم عاقل نهاد دره عشق قدم بر سر منزل نهاد

عشق در نظر حکما و عرفا

۱ - نگاه کنید بفهرست کتابخانه ج : ۴ الملحق‌الثانی للجزء‌الثانی - والملحق‌الاول للجزء‌الثالث ص ۷۲
اما از کتب معاصرین که بزبان تازی نوشته شده « کتاب مملکة الحب » که در مطبعه تجاریه مصر چاپ شده تصنیف محمد افندی السباعی (موجود در سال ۱۳۴۵) که ظاهراً هنوز زنده است و « لغة الحب - او - نفثات العشاق » تصنیف محمود کامل فرید که در مطبعه الترقی مصر چاپ شده و « نوادر العشاق » تألیف ابراهیم زیدان - ظاهراً بدنیست - اما سایر کتابها که باسامی زیبا فهرستهای مکاتب مصر را پر کرده غالباً بدقت تادرجه که مقذور بود رسیدگی شد و چون با منظور ما در این مقدمه مختصر مناسبتی نداشت از ذکر اسامی آنها صرف نظر کردیم

۲ - اگر حکمت را « علم باحوال اعیان موجودات چنانکه هستند - باندازه توانایی بشری » بدانیم (- تا معقولات ثانی - که موضوع علم منطوق است بیرون برود) عشق را به معنی متداول - باز عشق امری است موجود و در طبیعتها نهفته تا خلایق هستند نیست نمی‌شود . چه رسد باینکه بگوئیم : « حکمت خروج نفس است بکمال ممکن خود » یا « گشتن مردم است عالمی عقلی مانند جهان عینی » و اگر عشق را به معنی حقیقی (یعنی چنانکه بسندیده ذوق و وجدان است بمعنی حقیقت هستی) بگیریم پس آن

گفتار قدیمترین

فلاسفه در عشق

پس گوئیم: نخستین فیلسوفی که در بنیاب سخن رانده است همانا فیثاغورس (pitagoras) حکیم است که ظاهراً در قرن ششم قبل از میلاد مسیح می زیسته است. وی گوید: «عشق حسی نامیده نمی شود مگر اینکه ب مباشرت حس پیدا گردد»

گفتار سقراط

در عشق

پس از وی سقراط (Socrate) (۴۷۰ - ۴۰۰ ق م) است که در راه عشق و دعوت به معشوق حقیقی جان باخت ولی تازمان او در حکمت تصنیف و تالیفی بوجود نیامده چه سقراط و پیشینیانش کتابرا آموزگار کافی نمی دانستند و برین بودند که حکمت دانشی بس شریف است سزاوار نیست که در پوست مرده و سنک و چوب نقش گردد بلکه می باید بروان پاک مردم لایق سپرده شود.

از اینرو آثار سقراط همانست که در دماغ مهین شاگردش افلاطون الهی پرورش

بقیه حاشیه از صفحه پیش

بنظر دقیق موضوع علم حکمت و عرفان است.

حکمت و عرفان از هم دور نیستند، چیزی که عارف می بیند حکیم میدانند، هر دو بی یک آرزو می روند و آن در یافتن حقیقت و رسیدن بکمال مردمی است حکیم مشاء حقایق چیزها را در پس پرده مفهومات پیچیده بعواض جزئی می یابد (چنانکه محسوسی را از پس پرده یا از مسافت دور بنگرند) و عارف هم اشیاء را بی پرده می بیند پس آنچه ریاضت برسند همانست که بیرهان دانند.

روش اشراق سلوک راه باطن است - پس از پیودن طریق ظاهری که بر وفق حکمت بود؛ و تصوف سپردن راه باطن است پس از رفتن ظاهری که بدستور کلام درست آید.

پس حکمت مشاء در برابر علم کلام است و طریقه اشراق مقابل تصوف و آن هر دو راه ظاهر است و این دو شیوه باطن.

آنکه از باطن روی برتابد، و بظاهر فریفته شود گول و فریب خورده است و کسی که پیش از پیودن راه ظاهر بسلوک باطن افتد گمراه و تباہ شود.

۱- این سخن حق است چه مقصود از مباشرت حس مطلق قوت حاسه است؛ بنابراین دو حاسه اصلی (نگرنده - و شنونده) را نیز فرامی گیرد - بعلاوه گفتگو در تسمیه و اصطلاح است و در آن زمان اصطلاح همین بوده پس سخن فوق بی اشکال است (نگاه کنید بتزیین الاسواق ص ۱۲) و نیز تعریف مفصلی درباره عشق از گفته فیثاغورس در دیوان الصبابة در فصل اول آورده و بفارسی نیز (باحذیف و تغییر دو سه کلمه) ترجمه شده - و در نامه دانشوران (ج: ۲ ص ۵۷۸ بنام گفته «چه عتی از معتبرین و متمیزین اطبا» مذکور است.

یافته با افکار افلاطونی رنگ آمیزی شده - و از خامه وی تراوش کرده قریب چهل رساله بر صفحه روزگار بیادگار گذارده است .

سختن افلاطون
در عشق

افلاطون (۴۲۷-۳۴۷ ق.م.) سرچشمه حکمت اشراق است و حکمت افلاطونی همه جلوه عشق است ، در وجود کتبی- معذک وی رساله مخصوصی ساخته است که «عشق» و «مهمانی» نامیده می شود و از گفتار وی است که :

«عشق از اندیشه آرزو پیدا شود و چنانکه چوبه تیر در درون بیگان نهفته است - در هیکل طبیعی جای گیرد : و مرد دلیر را ترسان و ترسان را دلیر نماید هر کس را بر خلاف طبیعتش جامه پوشاند تا بیماری نفسانی و جنون شوق وی را بدرد بی درمان کشانند»

رای ارسطو
در عشق

پس از افلاطون فیلسوف شهیر یونان شاگردش ارسطو Aristotle (۳۸۴-۳۲۲ ق.م.) است و اگر گفته هائی که از وی در متون کتابهای شرقی یافته می شود در اینجا نقل کنیم سخن بدرازی خواهد کشید لهذا بهمین یک جمله بسنده کنیم :

ارسطو گوید : «عشق نایبانی حواس است از در یافتن هیبهای محبوب ۲»
ارسطو در عشق دو کتاب تصنیف نمود یکی «موضوعات عشقی» نامیده می شود که یک مقاله است و دیگری «کتاب در امر عشق» در سه مقاله ۳

سفه پلوتن فلسفه
عشق و عرفان است

پس از این چند نفر معروف ترین فلاسفه افلاطونیان جدید اند که فلسفه افلاطون را درس می گفتند و در آن فکر می کردند (و پیشوای آنان افلوپتین (پلوتینوس . plotinos) (۲۷۰-۲۰۵) است و گفتار وی صوفیانه است در بنیاب سخن رانده

۱ - نگاه کنید بخطابه جناب آقای فروغی در دانشکده معقول عدد چهارم سلسله انتشارات دانشکده ۱۳۱۵ ص ۱۷ .
۲ - دیوان الصبابة ص : ۱۱ ، جمله بالا مضمون خبر نبوی است که فرمود : «حبك الشی یعی و یصم» نگاه کنید بکتاب «شهاب الاخبار» تصنیف ابن حکمون قضاعی شافعی بیاب اول کتاب .

۲ - کتابه فی امرالمشوق و یسمى ار طیفون ثلاث مقالات (اخبار الحكماء جمال الدین ققطی چاپ مصر ص ۳۲) کشف الظنون ج ۲ ص ۲۸۸ کتابه الذی رسمه موضوعات عشقیة و یسمى تاسیس اروطیقا مقاله (کتاب اخبار الحكماء ص ۳۴) - و باز در کشف الظنون (ج ۲ ص ۲۹۸) گوید : «کتاب المعجبة ثلاث مقالات لارسطو - و ظاهراً این غیر از دو کتاب سابق الذکر است علیهذا ارسطو را در عشق سه کتاب است .